

---

## ГОЛОКОСТ ОЧИМА ПРИМО ЛЕВІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «ЧИ ЦЕ ЛЮДИНА?»)

---

Семенець О. С.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-704-8-32>

### ВСТУП

Сьогодення з його численними геноцидальними практиками й колективними катастрофами знов і знов повертає нашу увагу до досвіду Другої світової війни й Голокосту, описаного в численних мемуарах тих, хто вижив. Використовуючи механізми постпам'яті, яку Маріанна Гірш у статті «The Generation of Postmemory» визначила як «a structure of inter- and trans-generational transmission of traumatic knowledge and experience. It is a consequence of traumatic recall but (unlike post traumatic stress disorder) at a generational remove»<sup>1</sup>, нині ми намагаємося «перетворити пам'ять про геноцид на дію та опір»<sup>2</sup>.

Саме тому в оптиці нашої наукової розвідки опинився твір відомого італійського письменника, поета, есеїста, перекладача та одного з найвідоміших італійських в'язнів Аушвіцу Прімо Леві «Чи це людина?». Постать Прімо Леві (1919–1987 рр.) до сьогоднішнього дня маловідома українському читачеві. У себе на батьківщині він є володарем численних престижних літературних премій, його найвідоміші книги стають радіоспектаклями, ставляться в театрі, екранізуються та перекладаються багатьма мовами. В Європі відкриваються Міжнародні центри досліджень Прімо Леві для збереження та популяризації його спадщини, ім'я письменника носить Центр для надання послуг постраждалим від торгугу у Парижі, а у США «Today Primo Levi is considered to be one of the most important witnesses of the Nazi genocide and a significant twentieth-century intellectual»<sup>3</sup>. В Україні ж перший переклад його літературного дебюту, книги «Чи це людина?» (1947 р.), з'явився лише у 2017 році, хоча,

---

<sup>1</sup> Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today*. 2008. Vol. 29, № 1. P. 106.

<sup>2</sup> Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today*. 2008. Vol. 29, № 1. P. 104.

<sup>3</sup> Rothberg M., Druker J. A Secular Alternative: Primo Levi's Place in American Holocaust Discourse. *Shofar*. 2009. 28 (1). P. 104.

на думку західних критиків, саме цей твір ввів у суспільну свідомість проблематику таборів масового знищення й Голокосту загалом, відкрив широкому загалу екзистенційний досвід невинних людей, приречених на смерть та в очікуванні на неї.

М. Епштейн у роботі «The Transformative Humanities: A Manifesto» вбачає в акті письма певну антропологічну мотивацію, а саме втечу від сьогодення: «Memory, imagination, language, and culture, in general, are all different ways for humans to overcome the limitations of their present. For humans, the past lives in their memory, and the future in their imagination. We feel the neurosis of temporality when we become anxious that time may be completely reduced to the present»<sup>4</sup>. Прімо Леві неодноразово говорить про те ж саме у численних інтерв'ю і спогадах, наголошуючи, що після повернення не міг знайти собі місця, не міг спокійно працювати і насолоджуватись мирним життям. У розділі «Храм» своєї «Періодичної системи»<sup>5</sup> він згадує, що після повернення до мирного життя перебував у стані відчуження і не міг не писати. Спогади «отруювали його» і тому мали вилитися на сторінки книги – і тому колеги часто потай називали його «нешкідливим психом». На думку М. Епштейна, письмо дозволяє людині дистанціюватися від самого себе, оголивши себе, зректись себе й канути у самозабуття, зберігши у такий спосіб пам'ять про себе («All scriptors sacrifice a part of their present life to some other time and space so that their writing could find its reader and will thereby be resurrected»<sup>6</sup>). Антропологічною передумовою письмової комунікації, особливо якщо вона призначена для друку і поширення, на думку дослідника, є бажання того, хто пише, свідчити про нього навіть після смерті, сильніше і сміливіше, ніж через акт усної комунікації. Той, хто пише, приносить певну жертву, зрікається себе через акт письма: «Writing is both repentance and self-punishment, and those who write, no matter how sinful their life may have been, constantly, and mostly subconsciously, subject themselves to this ritual. They burn letters on themselves like a tattoo on a victim's body, which is the oldest form of writing. Therein lies the profound anthropological meaning of writing»<sup>7</sup>. У такий спосіб здійснюється символічний акт

<sup>4</sup> Epstein M. N. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York and London : Bloomsbury Academic, 2012. P. 119.

<sup>5</sup> Levi P. The Periodic Table / Translator: Raymond Rosenthal. First American edition, New York : Schocken Books, 1984. 233 p.

<sup>6</sup> Epstein M. N. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York and London : Bloomsbury Academic, 2012. P. 122–123.

<sup>7</sup> Epstein M. N. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York and London : Bloomsbury Academic, 2012. P. 122.

жертвопринесення пам'яті: «The author makes bloodless (and sometimes bloody) sacrifice to the text (cf. the relationship between blood and ink)»<sup>8</sup>.

Можливо тому Прімо Леві не міг не писати, він був зобов'язаний свідчити, оголити себе та всі жахи, що відбувались у концентраційних таборах, щоб не лише зберегти пам'ять (у «Періодичній системі» він згадує, що тримався лише за пам'ять, тому намагався занотувати хоч кілька речень щодня під час перебування там) про тих, хто не вижив, про злочини проти людяності («Це однаково сприймається як моральний і громадянський обов'язок – першочергова звільнююча потреба»<sup>9</sup>), але й для того, щоб через цей символічний акт принесення себе в жертву (зізнавався, що найкращі і найдостойніші загинули в газових камерах, а всі інші, хто зміг вижити, мали пристосовуватись), розп'яття себе перед тисячами читачів, він звільнявся від тягара провини за те, що зміг вижити.

Оповідь Прімо Леві «Чи це людина?» відрізняється від інших книг письменника. Це по суті вилив найсвіжіших, ще не осмислених, а лише пережитих емоцій і фіксування спогадів: «У той час я намагався записати найсерйозніші, найвагоміші, тяжкі і значущі моменти. <...>. Там (у книзі «Чи це людина» – примітка наша – *О.С.*) я відчув, що нота обурення має превалювати: це свідчення, майже юридичне по формі, як я його бачив, справа на користь обвинувачення, не заклик до помсти, до вендети, покарання, а акт свідчення»<sup>10</sup>. Письменник зізнається, що у книзі є певні викривлення і спотворення реальності, хоча б через те, що він описував лише свій табір у Моновіці, який був частиною Аушвіцу. Там безпосередньо не знищували людей, бо потрібна була робоча сила («ми належимо до категорії «економічно корисних євреїв»»<sup>11</sup>). Тож він створив певну легенду з книги. Однак якщо вона через сорок років після сумнозвісних подій продовжує жити і турбувати читача, то причина в тому, що, незважаючи на обмеженість історичних фактів і свідчень, вона є «свідченням більш універсальним з точки зору часу і простору, ніж це могло бути у моїх намірах, коли я її писав»<sup>12</sup>.

<sup>8</sup> Epstein M. N. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York and London : Bloomsbury Academic, 2012. P. 119.

<sup>9</sup> Belpoliti M., Gordon R. The Voice of Memory : Interviews, 1961–1987. / Eds./Trans. Robert Gordon. New York : The New Press, 2001. 305 p.

<sup>10</sup> Levi P. The Periodic Table / Translator: Raymond Rosenthal. First American edition, New York : Schocken Books, 1984. 233 p.

<sup>11</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 54.

<sup>12</sup> Guadagni A. Prima del grande buio. «Diario dell'Unità». 2–8 aprile 1997. URL: <https://web.archive.org/web/20191119160820/http://www.primolevi.it/Web/English/Contents/Biography/Chronology>

## 1. Між добром і злом: «сіра зона» концентраційного табору в романі «Чи це людина?»

Після закінчення Другої світової війни і заяви Адорно про неможливість творити поезію після Аушвіцу, з'являється багато літературознавчих праць, присвячених осмисленню демонстрації зла в літературі. Найвідомішою роботою, присвяченою цій проблемі, є розвідка Ж. Батая «Література і зло», написана у 1957 році. Для Ж. Батая література є привілейованим простором трансгресії, де порушення морального закону, бунт проти раціонального порядку та досвід Зла набувають не лише естетичної, а і сакральної цінності. Зло в літературі постає не як заперечення Добра, а як форма граничного досвіду, через який людина виходить за межі соціально санкціонованого існування. Так, він зауважує: «Le Mal – une forme aiguë du Mal – dont elle est l'expression, а pour nous, je le crois, la valeur souveraine»<sup>13</sup>. Мистецтво, частиною якого є література, постійно оживлюючи у своїх творах картини зла, насильства, злочинів, суперечностей, загнивання і розпаду, – всього того, що людина намагається уникнути, виключити зі свого життя, не позбавляє читача страху і жаху перед злом, але дарує ілюзію перемоги, хай і тривалої, над ним.

Про це саме говорить і Т. Куннас у роботі «Зло: розкриття сутності зла в літературі та мистецтві», виділяючи навіть різновиди зла: однозначне (абсурдне, моторошне, порочне, глупе, хворе зло) і багатозначне. Дослідник вважає, що «література і мистецтво відчайдушно шукають сутність зла по той бік шаблонної моралі, мови і логічного дискурсу, доводять людський досвід читача та глядача до крайніх меж, до граничної ситуації. Саме такий духовний стрибок із банджі дозволяє наблизитись до сутності зла й повернутись відважному стрибуну назад у безпечне місце»<sup>14</sup>.

Книгу Прімо Леві «Чи це людина?» по праву можна вважати документальним свідченням всесвітнього торжества зла, тому що сумніву піддається сама опозиційність цих понять. У концентраційних таборах стираються межі між добром і злом, смерть стає добром, а життя – злом. Поняття добра/зла – це царина моралі та етики, а твори художньої літератури, на думку Ж. Батая, пишуться тими, у кому етичні цінності закладені глибше за всіх, тобто людьми, бо «La littérature exige une hypermorale»<sup>15</sup>. Тобто в концепції Ж. Батая письменник є не носієм моральної байдужості, а суб'єктом загостреної етичної свідомості. Саме глибоке переживання моральної норми, провини та заборони робить

<sup>13</sup> Bataille G. *La littérature et le mal*. Paris : Gallimard, 1957. P. 8.

<sup>14</sup> Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві / пер. з фінськ. Львів : Видавництво Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 16.

<sup>15</sup> Bataille G. *La littérature et le mal*. Paris : Gallimard, 1957. P. 21.

можливою літературну трансгресію й надає літературі її пізнавальної та екзистенційної сили.

Це дає привід стверджувати, що демонстрація стирань меж між добром і злом, граничне загострення зображення процесу деградації безвинної людини несе у собі задачу утвердити розуміння тотального зла, а отже, яскравіше оприяти добро і цінність життя шляхом його знецінення («Тепер хай читач поміркує, що могли означати в концтаборі наші слова «добре» і «погано», «слухно» і «неслушно»; нехай кожен подумає, на основі змалюваної картини та наведених прикладів, наскільки наше звичайне уявлення про мораль могло зберегтися по цей бік колючого дроту»<sup>16</sup>).

Цей твір по суті є антропологічним дослідженням, оскільки у ньому майже відсутня тема єврейства, він відносно неемоційний, і сам письменник закликав вважати його лише показаннями свідка, а не актом обвинувачення. Прімо Леві також не намагається здійснити теодицію (судовий процес, метою якого є встановлення відповідальності не людей, а Бога). У своїх роздумах про досвід Аушвіцу він показує існування «сірої зони» – особливого морального простору, у якому руйнуються чіткі межі між жертвою та катом. У цій «сірій зоні» насильство породжує складну систему взаємозалежностей і примусу, де пригноблені можуть ставати співучасниками пригноблення, а традиційні уявлення про добро і зло, провину й відповідальність втрачають свою однозначність. Життя у такій «сірій зоні» Прімо Леві і змалює у романі – життя «за наперед встановленим ритмом, виходити і повертатися; працювати, спати і їсти; хворіти, одужувати або вмирати»<sup>17</sup>.

У творі лише декілька разів конкретно вербалізується ставлення Прімо Леві до німців, але в цій вербалізації немає надто емоційних пасажів, які читач міг би очікувати від учорашнього в'язня концентраційного табору. Це скоріше штрихи до портрета, як, наприклад, рядки: «накази чужою мовою – оте варварське гавкання, яким німці віддавали команди, немов вихлюпуючи свою тисячолітню лють»<sup>18</sup>, або «німцям здавалась очевидною історична необхідність прирікати на смерть дітей євреїв»<sup>19</sup>, або «божевільну манію величі наших хазяїв, їхню зневагу до Бога і до людей – до людей, якими є ми»<sup>20</sup>. Прімо Леві у численних інтерв'ю завжди вказував на колективну провину всього німецького народу за існування

<sup>16</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 109.

<sup>17</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 40.

<sup>18</sup> Там само. С. 17.

<sup>19</sup> Там само. С. 19.

<sup>20</sup> Там само. С. 91.

концентраційних таборів, заперечував «вибілення» простих робітників, науковців, лікарів тощо, які начебто не знали про ті нелюдські жахи, що коїлися в Аушвіці. У романі «Чи це людина?» є епізод, коли Прімо Леві складає іспит з хімії, щоб потрапити у команду в'язнів-хіміків на легшу роботу. Іспит у нього приймав звичайний німецький доктор-інженер Паннвіц, «високий, худий, білявий; очі, волосся і ніс у нього такі, які повинні мати всі німці»<sup>21</sup>, який дивився на Прімо перед собою не як на людину, а тим невимовним поглядом, який не зміг пояснити невинний в'язень, бо якби йому вдалося пояснити суть цього погляду, то він зміг би пояснити сутність третього Рейху<sup>22</sup>.

Свою першу і чи не єдину зустріч з «холодним, мов крига» хіміком Паннвіцем, що помер у 1946 році від пухлини мозку, Прімо згадує так: «Мозок, який керував цими блакитними очима і цими пещеними руками, говорив: «Це щось переді мною належить до різновиду, який, звісно, треба знищити. Але в цьому конкретному випадку треба спершу впевнитися, що в ньому нема чогось, що можна використати». А в моїй голові немов зернята калатають у порожньому гарбузі: «Блакитні очі і біляве волосся – це, за своєю суттю, зло. Будь-яке порозуміння неможливе»<sup>23</sup>. Історії про поведження німців з ув'язненими, приниження, побиття, моральні і фізичні знущання письменник зазвичай описує дуже сухо і навіть відсторонено, лише в цих декількох фразах проривається гнів усією своєю потужною силою. Обмін поглядами стає промовистішим за слова. Методично описуючи нелюдське ставлення німців до в'язнів, вибудовування табірної ієрархії, соціальної структури табору, яка ґрунтується на гнобленні привілейованими непривілейованих<sup>24</sup>, де є раби, раби рабів, «мусульмани», зондеркоманди тощо, Прімо Леві конспектує і детально занотує для майбутніх поколінь страшні діяння німців. Навіщо? Бо його тримала серед живих надія, що після повернення він зможе свідчити проти винуватих і буде почутим всупереч всьому: «Звідси не повинен вийти ніхто, хто б міг разом з витисненим на тілі тавром принести світові лиху вість про те, на що тут, в Аушвіці, людина посміла перетворити людину»<sup>25</sup>. Мабуть, саме тому, що він свідчив своїми творами проти цих злочинів, письменник так бурхливо відреагував на спроби реабілітувати німців, що відбулись у 80-их роках ХХ століття.

<sup>21</sup> Там само. С. 136.

<sup>22</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 136.

<sup>23</sup> Там само. С. 136–137.

<sup>24</sup> Там само. С. 52.

<sup>25</sup> Там само. С. 67.

У розділі «Церій» «Періодичної системи» П. Леві пише, що через тридцять років після тих страшних подій «важко уявляє себе тим людським створінням, яке у листопаді 1944 року носило його ім'я, а точніше сказати, його номер – 174517»<sup>26</sup>. Він говорить, що йому вдалося не лише пережити страшну кризу, викликану необхідністю підкоритися табірним порядкам, а й з часом розвинути у собі особливу захисну реакцію, завдяки якій він не лише вижив, а й зберіг здатність думати, усвідомлювати і осмислювати навколишній світ. У книзі він згадує імена багатьох співтабірників, які допомогли йому вижити, наставляли на першому адаптаційному етапі у бараці, опікувались ним з якоїсь дивної прихильності або вродженої доброти під час важкої праці, допомагали матеріально і товаришували з ним. Всі ці випадкові люди кожен по-своєму намагались зберегти у собі останні залишки і згадки про «людину», виграти в цій війні на виживання, де голод, холод, робота на межі людських можливостей вибивали з тебе залишки людини, а можливість страждати була ознакою, що ти ще живий.

Зображуючи табірне життя, не романтизуючи його, не героїзуючи та прикрашаючи, не згущуючи фарби, Прімо Леві намагається повернути нам, читачам майбутніх поколінь, забуте розуміння цінності життя загалом, яке проявляється у дрібничках. Він неодноразово звертає нашу увагу на те, що «дорогоцінними», навіть «безцінними» у певних умовах можуть бути онучі, голка з ниткою, баланда, звичайна тканина, ложка, вода, щоб умитися, і чистий сніг, який можна розтопити й напиться. Зображуючи в'язнів, які позбавлені елементарних побутових речей, а іноді змушені за них битися не на життя, а на смерть, Прімо Леві говорить до читача: «Хай кожен поміркує, яка цінність, яке значення криється у найменших наших щоденних звичках, у сотні наших речей, що їх має навіть найубогіший жебрак: у носовику, у давньому листі, у світліні дорогої нам людини. Речі ці є частиною нас, немов члени нашого тіла; навіть уявити собі не можна, щоб ми у нашому світі їх втратили, адже відразу знайдуться інші речі, які замінять колишні, інші предмети, що належать нам, бо охороняють і будять наші спогади. Тож уявіть собі тепер людину, у якій забирають не тільки коханих людей, але й домівку, звички, одяг – усе, буквально все те, чим вона володіє: буде то порожня людина, зведена лише до страждань та потреб, людина, яка забула про гідність і розсуд, бо той, хто втратив усе, дуже легко втрачає себе самого; тоді вона стане такою, що можна буде з легким серцем вирішувати про її життя і смерть, знехтувавши будь-яким почуттям людської спорідненості, у найкращому разі на основі суто

<sup>26</sup> Levi P. The Periodic Table / Translator: Raymond Rosenthal. First American edition, New York : Schocken Books, 1984. 233 p.

утилітарних міркувань. Тоді зрозумілим стане подвійне значення терміна «табір знищення» і буде зрозуміло, що саме ми хочемо виразити фразою «опинитись на дні»<sup>27</sup>. Лише втративши щось звичне, і через це знецінене, людина починає цінувати кожну дрібничку.

Так, живучи з постійним відчуттям голоду від недоїдання (німці кормили в'язнів рівно настільки, наскільки це допомагало їм не жити, а існувати), в'язні навчилися цінувати їжу, розподіляти окрасець хліба протягом дня, щоб зберегти сили, ретельно вишкрябувати дно казана, щоб не лишилося і краплі цінної для виживання баланди<sup>28</sup>. У розділі «Церій» «Періодичної системи» Прімо Леві дуже лаконічно формулює розуміння, чим був голод у Аушвіці. Він згадує, що це був уже не звичайний фізичний голод, знайомий людині у повсякденному житті, а всепоглинальний стан постійної нестачі, що поступово підкорював собі тіло і свідомість. Потреба в їжі ставала для в'язнів головною рушійною силою існування, визначала поведінку, витісняючи навіть спогади про дім і страх смерті<sup>29</sup>.

Можливість спати і бачити сни, відпочивати, мріяти, спокійно йти, безтурботно хворіти, згадувати домівку і ділитися спогадами про рідних з оточуючими – все це в умовах табірної життя ставало великою і недосяжною цінністю. Ніхто не хотів слухати твої спогади, тому що вони ятрили власні рани, ніхто не хотів перейматися твоїми історіями, бо не мав сили прив'язуватись до тебе, раптом ти завтра помреш. Тому Прімо Леві згадує, що йому навіть сни снились, що його історії слухають. Бо бути почутим, вислуханим іншою людиною означало, що ти теж людина, що вартий бути почутим і закарбованим у пам'яті, що ти важливий.

Здається, що серед усіх тих жахів і тортур, що зазнавали в'язні, коли задоволення елементарної потреби у їжі і сні було найважливішим завданням, немає місця нічому іншому. Але виявляється, що саме «щоденне миття в брудній воді заплывованого умивальника практично нічого не дає тут для чистоти та здоров'я; але воно дуже важливе як прояв ще збереженої життєвої сили і необхідне як засіб для морального виживання»<sup>30</sup>. Цієї істини майбутнього письменника навчив п'ятдесятирічний Штайнлауф, який переконував знесиленого й зневіреного «новенького» Прімо в необхідності дотримуватися щоденних ритуалів навіть у неволі. Це був прояв своєрідної непокори і супротиву концтаборові – «велетенський

<sup>27</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 28.

<sup>28</sup> Там само. С. 36.

<sup>29</sup> Levi P. The Periodic Table / Translator: Raymond Rosenthal. First American edition, New York : Schocken Books, 1984. 233 p.

<sup>30</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 46.

машині, яка має перетворити нас на тварин»<sup>31</sup>. На кволі заперечення Леві чоловік відповідав: «... у нас ще залишилась одна здатність, і її ми мусимо захищати що стане сили, бо вона у нас остання: здатність не давати своєї згоди. Тому ми повинні вмиватися брудною водою без мила і витиратися курткою. Повинні чистити взуття, але не тому, що так велять правила, а щоб зберегти гідність і пристойність. Ми мусимо ходити прямо, не човгати дерев'яними підощвами, але не тому, щоб віддати належне прусській дисципліні, а щоб залишитися живими, щоб не починати вмирати»<sup>32</sup>.

Тобто такі для нас сьогодні елементарні речі, які ми лінуємось іноді робити, для табірних жителів були запорукою збереження людяності, боротьбою за те, щоб лишатися людиною.

Висуваючи наперед цінність звичайних речей, що відрізняють людину від тварини, поступово письменник рухається до відповіді на головне питання книги: «Що ж робить людину людиною?». Найбільше він захоплюється в'язнями, які змогли зберегти в надскладних умовах табірної життя людські риси: доброту, приязнь, легкість, навіть відвагу. Це був їхній акт непокори режиму, свідчення того, що фашистська машина не перемолола їх. Так, письменник згадує вищеперелічені чесноти у свого товариша Альберто, зазначаючи, що «все ж він не озлобився (і якраз через цю його чесноту пам'ять про нього є для мене дорогою і близькою). Я завжди вбачав у ньому, і вбачаю ще тепер, рідкісну постать сильної і лагідної людини, проти якої безвладні сили ночі»<sup>33</sup>.

Незважаючи на те, що протягом усієї оповіді письменник пояснює, як саме німці домоглися того, що у людей, які щодня переймались задоволенням найелементарніших потреб, витрачаючи на це всі свої обмежені голодом і втомою ресурси, не лишилося сил на супротив (навіть на самогубство як останній прояв непокори і супротиву), Прімо Леві захоплюється тими відчайдухами, яким не забракло сил повстати. Так, в епізоді показової страти повстанця з іншого табору, одного з тих «кількох сотень людей у Біркенау, таких же беззахисних і виснажених рабів, як ми, знайшли у собі сили діяти, зуміли вилити свою ненависть у конкретний вчинок»<sup>34</sup>, а саме підірвати один з крематоріїв, Прімо розцінює «окрему смерть», до якої готуються і яку виокремлюють німці, не розуміючи її значення, як смерть гідної людини, що «принесе йому не ганьбу, а славу»<sup>35</sup>.

<sup>31</sup> Там само. С. 47.

<sup>32</sup> Там само. С. 47.

<sup>33</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 70

<sup>34</sup> Там само. С. 192.

<sup>35</sup> Там само. С. 193.

Але у той же момент письменник наголошує, що це був останній достойний, який вмер по-людськи, і ніхто з присутніх на страті в'язнів ніяк на це не прореагував, залишившись стояти мовчки, не прошепотівши навіть слів підтримки й знявши шапки лише за наказом німця. Цим фактом, описом такої реакції Прімо Леві констатує, що «знищити людину важко, майже так само важко, як і створити; це не було легко, це не було швидко, але вам, німці, це вдалося»<sup>36</sup>.

Таким чином, через зображення табірних цінностей і того, що в запаленому мозку в'язнів дозволяє зберігати хоча б віддалену надію на приналежність до людського виду, письменник приходять до визначення того, хто вже втратив навіть цю примарну здатність це зробити. До опису тих, кого в різних таборах Аушвіцу називали по-різному: Gamel (верблюд) у Майданеці, Kretiner (тупі) в Дахау, Kriippel (каліка) в Штутхофі, Schwimmer (ті, що дрейфують до смерті) в Маутхаузені, miide Scheichs (розслаблені) в Бухенвальді, Muselweiber (мусульманки) чи Schmuckstiecke (вісюльки, цяцьки) у жіночому таборі Равенсбрюк. Прімо Леві використовує термін «мусульмани» для означення живих мерців.

## **2. «Мусульманин» як найвище «досягнення» нацизму**

Після потрапляння у концентраційний табір і проходження всіх можливих ритуалів знеособлення Прімо Леві з розпачем констатує, що німці домоглися свого, перетворивши 10000 людей на «єдину сіру машину з чіткими обрисами, вони не думають і не бажають, вони крокують»<sup>37</sup>. Однак, опинившись у пеклі, в'язні намагались не лише вижити, а й пристосуватися, вели торгівлю, вибудовували певну ієрархію, навіть цінності. Про табірні звичаї та побут Прімо Леві детально пише у розділі «По той бік добра і зла» роману «Чи це людина?». Викликають подив описані побутові сцени торгівлі, обмінів, захвату греками як найвитривалішими і найхитрішими. Однак винятковість, надзвичайність ситуації, в якій опинились в'язні, й організація життя в Аушвіці за принципами мирного життя, спровокована унікальною здатністю людини підлаштовуватись до лімінальної, надзвичайної ситуації (К. Барт), коли винятковість стає нормою, а межова ситуація табірних жажів стає парадигмою буденності. Окрім іншого, прикладом такої норми стає робота Прімо Леві хіміком. Абсурдність самої ситуації очевидна читачеві, але цілком виправдана для табірної в'язни. Щоб не потрапити під селекцію в газові камери, в'язні були змушені приховувати свої хвороби або рятуватись у санітарних

<sup>36</sup> Там само. С. 194.

<sup>37</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 61.

блоках, симуючи недомагання. Однак і для цього вони мусили мати неабияку винахідливість, а отже, і жагу до життя.

Завданням таборів знищення було тиражування смерті, знецінення самого життя, перетворення євреїв на якийсь третій вид, який буде не схожий навіть на тварин, бо тварин вбивати теж важко і аморально. А істот, що є тіннями без спалаху життя в очах – не людьми й не тваринами, – знищувати легко, як спалювати непотріб і мотлох. Тож «мусульмани» («саме цим словом, Muselmann, невідомо з якої причини називали слабких, неспроможних і приречених на селекцію»<sup>38</sup>), живі мерці, яких цурались навіть самі в'язні, стали «найкращим» свідченням того, що нацистам вдалося досягти успіху в цьому. Саме їх Прімо Леві часто називає «тінями». Б. Беттельгейм вбачав причинами такого цілеспрямованого знищення людини в людині в такому: «To break the prisoners as individuals and to change them into docile masses from which no individual or group act of resistance could arise»<sup>39</sup>.

Стати «мусульманами» боялися в'язні. Прімо Леві розповідає про практичні причини абсолютної самотності «мусульман»: вони були зайві, не мали вже жаги до життя і боротьби, з ними не можна було організувати якусь справу з пошуків їжі та інших промислів, вони були марні й некорисні, «прямують до свого кінця», а «через кілька тижнів від них не залишиться нічого, крім жмені попелу в якомусь поблизькому таборі та викресленого номера в табірному реєстрі»<sup>40</sup>. Це люди, які не змогли пристосуватися до табірної життя, капітулювали, тобто робили лише те, що наказували німці та їхні підручні. Вони «не мають історії», «заснажили упокорення ще до того, як змогли пристосуватися», «життя їхнє коротке, але число їх безконечне», в них «погасла Божа іскра, бо вони вже занадто порожні, щоб страждати по-справжньому», «в очах якого не видно й сліду думки»<sup>41</sup>. Прімо Леві назвав їх самою суттю концтабору, бо їхнє існування було втіленням ідеї існування концентраційних таборів. Бруно Беттельгейм після свого табірної досвіду, коли в Дахау і Бухенвальді на власні очі бачив «мусульман», написав статтю «Індивідуальна і масова поведінка в екстремальних ситуаціях»<sup>42</sup>, яка потім покладе початок розгляду

<sup>38</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 112.

<sup>39</sup> Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. № 38. 1943. Р. 418.

<sup>40</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 112.

<sup>41</sup> Там само. С. 114–115.

<sup>42</sup> Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. № 38. 1943. Р. 417–452.

феномену «мусульманина» як парадигми дослідження дитячої шизофренії самим дослідником. Інші дослідники цього феномену зазначали, що стан мусульманина був своєрідною межею, перетинаючи яку люди переставали бути людьми. Вони майже повністю втрачали людську суб'єктність, не могли чинити опір, приймати рішення чи підтримувати зв'язок із навколишнім світом, тобто опинялися на межі між людським існуванням і його фактичним запереченням.

Важко говорити про межу приниження й знищення людяності та людськості в людині в концентраційних таборах і таборах знищення після того, як світ дізнався про зондеркоманди, однак усі в'язні Аушвіцу, як один, погоджуються з тим, що живу істоту від мусульманина відділяло усвідомлення своєї межі і беззаперечне бажання в жодному разі її не перетинати, щоб не стати живим мерцем. Бо, як говорив Віктор Франкл, «Everything can be taken from a man but one thing: the last of the human freedoms – to choose one's attitude in any given set of circumstances, to choose one's own way»<sup>43</sup>.

### 3. Вираження антиномій людина/тварина в романі

Назва твору «Чи це людина?» є потужним паратекстуальним елементом оповіді, оскільки зумовлює і розвиток подій у творі, і майже всю творчість письменника.

Прімо Леві у кожному розділі роману намагається показати читачеві процес дегуманізації, знеособлення людини, перетворення її на тварину. Вже на початку історії перед завантаженням вагонів «локомотиву, що віз нас усіх у смерть»<sup>44</sup> знаходимо перші натяки на те, що буде відбуватися в таборі, де в людині знищуватимуть людину. СС-івці, спілкуючись між собою, рахують в'язнів і називають їх «штучками», а не людьми: «відповів, що «штук» є шістсот п'ятдесят і що все в порядку»<sup>45</sup>.

Вже в дорозі й по прибутті у табір в'язні, принаймні ті, кого відразу не відправили у газові камери, починають розуміти, що почався повільний процес їх вбивання. Письменник дуже тонко підмічає, що «ми немов уже мертві»<sup>46</sup>, «ми почуваємось поза світом»<sup>47</sup>, і навіть німці дивляться не на них, а крізь них, «немов він прозорий, немов ніхто нічого не говорив»<sup>48</sup>.

<sup>43</sup> Frankl V. E. *Man's Search for Meaning*. Boston : Beacon Press, 1959. P. 66.

<sup>44</sup> Леві П. *Чи це людина?*: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 19.

<sup>45</sup> Леві П. *Чи це людина?*: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 14.

<sup>46</sup> Там само. С. 22.

<sup>47</sup> Там само. С. 23.

<sup>48</sup> Там само. С. 22.

З ретельністю дослідника-антрополога Прімо Леві описує процес перетворення людей через проходження своєрідного ініціального ритуалу на тварин. І не просто тварин, а «втомлених тварин»<sup>49</sup>. Через деякий час письменник перестає називати в'язнів людьми, а лише створіннями і тваринами, «нерухливими ляльками з самих кісток»<sup>50</sup>.

У перших двох розділах книги, які описують прибуття до табору та розподілення по бараках, таврування та процес адаптації у новому середовищі, Прімо Леві ще апелює до людських якостей «новеньких» або «великих номерів» (так новоприбулих називали сторожили табору), розповідає про те, як італійські євреї збирались вечорами разом, розпитували один одного про долі й проблеми співгромадян, допомагали один одному, хоч і виглядали вже, як тіні та істоти. Починаючи ж з третього розділу книги з лексикону письменника майже зникають «людські» епітети та метафорика по відношенню до в'язнів. Тепер він порівнює їх лише з тваринами. Наприклад: «багато хто *по-тваринячому* мочиться на бігу, щоб заощадити час», «ми просто втомлені *тварини*», «всі ми *по-тваринячому* квапимось просочити свої нутрощі гарячим пійлом», «поведінці *людинитварини* в умовах боротьби за життя», «від його постаті віє *тваринячою* життєвою снагою», «при цьому йому властива інстинктивна хитрість *диких тварин*», «єдиний шлях до спасіння веде до того, чим є Еліас: до слабоумства та *тваринячого* лукавства», «тремтіти, мов *тварини*, притиснувшись до землі», «глуха заляклість приборканих побоями *тварин*», «для їхніх вух звучать гротескно, мов крики *тварин*», «очі у них були, мов у наляканих *тварин*», «ставати до бою як *звір* проти інших *звірів*», «б'ючись один з одним за шматок, *по-звірячому* нестримно» тощо.

Навіть описуючи процес прийому їжі, Прімо Леві наголошує на тому, що в'язні не їли, а жерли, принижуючи кожним написаним рядком жертв Аушвіцу: «Це не насмішка, не глузування – оце наше наминання стоячи, похапцем, обпікаючи рот і горло, не даючи собі дихнути, і справді більше схоже на те, як «жеруть» тварини, ніж як «їдять» люди, благоговійно сидючи за столом. «Fressen», «жертти» – це і є відповідне слово, яке ми зазвичай вживаємо»<sup>51</sup>.

Він зображує ієрархічну машину концентраційних таборів, яка може існувати лише в умовах отваринення людей, коли одні в'язні займають вище положення у ієрархічній драбині, а інші стають «рабами рабів»<sup>52</sup>.

<sup>49</sup> Там само. С. 52.

<sup>50</sup> Там само. С. 52.

<sup>51</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 95.

<sup>52</sup> Там само. С. 90.

Отримавши владу над життям і смертю учорашніх побратимів, такі обрані починали поводитися з нижчими жорстокіше за самих німців, вислужуючись перед ними, розуміючи, що якщо не відповідатимуть своєму статусу, завтра їхнє місце посядуть спритніші. Тобто «уся його невтолена ненависть до гнобителів ірраціональним чином вил'ється на пригноблених, і він знайде заспокоєння, коли зможе скинути на своїх підлеглих кривду, заподіяну йому зверхниками»<sup>53</sup>.

Всі тваринні метафори, що з'являються у книзі Прімо Леві «Чи це людина?», мають на меті не образити в'язнів, а скоріше слугують обвинувачувальним свідченням жорстокого й безпрецедентного знищення Рейхом не лише окремої нації, а взагалі людини. Процес перетворення людей у концентраційних таборах на тварин, бездушних і зацькованих, тріумфально зреалізувався у найвищому «досягненні» нацистів – створенні із самих євреїв зондеркоманд, які працювали у газових камерах та крематоріях. Вони зобов'язані були приводити голих ув'язнених у газові камери й забезпечувати відсутність паніки у них, а потім витягати трупи з камер, мити їх хлоридом аміаку, перевіряти, чи не приховані у порожнинах трупів цінності, вивиривати їхні золоті зуби, обрізати жіноче волосся, перевозити трупи до крематоріїв, слідкувати за спаленням, звільняти печі від людського попелу, готуючи їх для наступних. Це був диявольський злочин проти людини, нелюдський експеримент над межами людських можливостей.

Але в останньому розділі книги під назвою «Історія десяти днів», у якому описується час, коли хворі в'язні були покинуті німцями після евакуації табору і чекали на смерть чи визволення, у Прімо Леві з'являється надія на те, що людяність не назавжди втрачена, що німцям не вдалося досягти своєї мети, перетворити всіх в'язнів на «мусульман». Коли «тільки-но загинувши, концтабір, здавалось, уже розкладався»<sup>54</sup>, коли в надії на майже «біблійне спасіння»<sup>55</sup> в'язні почали допомагати один одному, ділитися їжею, а не забирати у вмираючого останній шмат хліба, прибирати за хворими на діарею, мити їх, «мов мати дитину»<sup>56</sup>, а не засинати поруч із трупом, намагатися поховати тіла померлих товаришів, знайомих лише кілька днів, проте поховати їх як людей, а не викинути на смітник, як непотріб, ті, хто вижили, «з гетфлінгів поступово знову перетворились на людей»<sup>57</sup>. Смерть табору означала відродження й воскресіння людини.

<sup>53</sup> Там само. С. 116.

<sup>54</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 205.

<sup>55</sup> Там само. С. 204.

<sup>56</sup> Там само. С. 217.

<sup>57</sup> Там само. С. 205.

Отже, ми бачимо, як у художньому дискурсі Прімо Леві, де розмиваються межі між життям і смертю, добром і злом, мораллю і аморальністю, чеснотами і вадами, загальнолюдські цінності набувають нового значення – як засіб продовження існування людського виду. Гранично відверте й натуралістичне зображення життя в'язнів Аушвіцу стає пересторогою людству не втратити себе, а отже, не канути у забуття.

#### **4. Ініціаційна модель табірної досвіду в романі «Чи це людина?»**

Розглянуті вище аспекти роману «Чи це людина?» дозволяють простежити, як Прімо Леві осмислює досвід Аушвіцу через категорії добра і зла, дегуманізації та втрати людської суб'єктності. Однак художня цінність твору полягає не лише у документальному свідченні про злочини нацизму, а й у складній системі поетикальних засобів, за допомогою яких письменник структурує та інтерпретує пережите.

Особливий інтерес у цьому контексті становлять мотиви та моделі, що надають оповіді символічної глибини й дозволяють побачити табірний досвід як своєрідний процес радикальної трансформації особистості. Одним із таких елементів є система ініціаційних мотивів, через яку письменник репрезентує шлях в'язня від втрати попередньої ідентичності до болісного набуття нового досвіду існування. Аналіз цих мотивів дає змогу виявити приховані міфопоетичні структури твору та глибше зрозуміти механізми художнього осмислення Голокосту у прозі Прімо Леві.

Ритуали ініціації, відомі з давніх-давен, є частиною героїчних міфологічних комплексів. Їх відголоски присутні й нині. Вони зберігаються у свідомості та проявляються на підсвідомому рівні. В контексті неоміфологічної творчості, яка є характерною рисою літератури ХХ століття, ініціаційні мотиви, сценарії, моделі, елементи ритуалу актуалізуються і трансформуються у творчому доробку багатьох письменників. М. Еліаде пояснював це тим, що «in our desacralized world, the sacred is present and active primarily in imaginary universes. <...>. This means that the nostalgia for initiatory scenarios discernible in literary and artistic works reveals modern man's desire for a total and radical renewal, a renovatio capable of changing his existence»<sup>58</sup>. Дослідженнями специфіки ініціаційних ритуалів і їхнього значення в антропологічному і культурологічному вимірі займалися А. ван Геннел, Р. Генон, Дж. Кемпбел, М. Еліаде, В. Тернер та інші.

Так, М. Еліаде говорить про різні види ініціаційних практик: ритуали зрілості, таємні ритуали, містичні ритуали, військові та героїчні ритуали,

<sup>58</sup> Eliade M. Initiation and the Modern World. The Quest: History and Meaning in Religion. Chicago; London : University of Chicago Press, 1969. P. 112.

що за своєю суттю і структурою є подібними. У нашому дослідженні ми будемо відштовхуватись від широкого трактування поняття «ініціації», запропонованого М. Еліаде: «The term initiation in the most general sense denotes a body of rites and oral teachings whose purpose is to produce a decisive alteration in the religious and social status of the person to be initiated. In philosophical terms, initiation is equivalent to a basic change in existential condition...»<sup>59</sup>.

Один з розділів книги Прімо Леві «Чи це людина» носить назву «Ініціація». Письменник з гіркою іронією розповідає про своєрідні ініціаційні ритуали, які проходили всі в'язні концентраційних таборів. Будь-які ініціації (дорослішання, героїчні, містичні) мали на меті долучення неофіта до сакральних знань, до світу духовних і культурних цінностей під керівництвом досвідченого містагога – носія цих самих знань. У творі ж такими містагогами стають СС-івці, які не супроводжують поетапний перехід євреїв на нову, вищу щаблинку розвитку, а руйнують їх як особистостей.

Дослідники виділяють три етапи ініціації: сепарація (відділення, усамітнення); знаходження на «межі світів» (пограничний, маргінальний етап); реакрація (відродження, оживання, оновлення).

Процес *сепарації* в інтерпретації Прімо Леві починається з моменту прибуття у табір, коли всіх прибулих розділяли. Із 650 італійських євреїв, що прибули у Монавіц-Буну, для роботи відібрали 96 чоловіків та 29 жінок, усіх інших відправили у газові камери. Письменник так згадує цей болючий момент сепарації: «Так умить зникли раптом наші жінки, наші батьки, наші діти. Майже ніхто не мав змоги попрощатися. Ми ще якийсь час бачили їх як темну масу на другому кінці платформи, а потім ми вже не бачили нічого»<sup>60</sup>.

Під час обряду ініціації на лімінальному, пограничному етапі тривають всі випробування неофіта. За різними джерелами на цій стадії він потрапляє в ізоляцію (темний будинок, храм, ліс тощо), позбавляється імені, одягу, може отримувати заборону на їжу і пиття, шрамується тощо, тобто переживає ритуальну смерть (іноді одягались у білий одяг, щоб нагадувати душі). Тобто неофіт потрапляє назад у «лоно матері», де забуває себе старого, долучається до сакральних знань для того, щоб відродитись знову. Дж. Кемпбелл та М. Еліаде відзначали, що ініціаційні випробування в деяких культурах вирізнялись крайньою жорстокістю.

<sup>59</sup> Eliade M. *Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth*. New York : Harper & Brothers, 1958. P. 10.

<sup>60</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 19.

У романі Прімо Леві ця лімінальна фаза розтягується майже на рік (до року тривав ініціаційний героїчно-військовий обряд у давній Спарті) і триває весь час перебування Прімо у концентраційному таборі. Він неодноразово наголошує на тому, що у концтаборі в'язні відчували себе «немов уже мертві»<sup>61</sup>, «поза світом»<sup>62</sup>, «на порозі дому мертвих»<sup>63</sup>. Своєрідним ініціаційним лісом стає весь табір, похмурий та сірий, з десятками тисяч майже бездушних і безтілесих людей, позбавлених волі й жаги до життя, які методично виконують тяжку роботу. В ув'язнених забирають одяг і всі цінні речі, роздягають до гола, дезінфікують, голять наголо, набивають татуювання у вигляді порядкового номера, яке замінює їм ім'я. Долучення до сакральних знань, яке б допомогло «новеньким» у таборі вижити і пристосуватися, неможливе, бо мало хто з них розуміє німецьку, а тому не може виконувати команди німців, за що піддається регулярному побиттю. Табірних неофітів позбавляють сну, їжі, води. Вони мучаються і страждають, навіть не розуміючи, що це лише початок їхніх випробувань, і далі буде тільки гірше, що, по суті, вони просто відтермінують свою смерть («Це – пекло. Нині, у наші дні, пекло якраз таким і має бути – велика, порожня кімната, ми, втомлені, стояли, і кран, з якого крапає вода, але пити її не можна, і ми чекаємо, що трапиться щось безперечно жакливе, але нічого не трапляється»<sup>64</sup>, «вони хапають нас, мов овець, і за мить ми вже погolenі і пострижені під корінь»<sup>65</sup>, «У нас нема більше нічого свого: у нас забрали одяг, взуття і навіть волосся; якщо ми заговоримо, нас не слухатимуть, а якби й слухали, то не зрозуміли б. Нам заберуть навіть ім'я»<sup>66</sup>, «Я дізнався, що я – гефтлінг. Моє ім'я – 174517; нас охрестили, і ми до скону носитимемо тавро на лівій руці»<sup>67</sup>).

По суті, всі необхідні знання, що допомагають ув'язненим-неофітам вижити в умовах табірної життя, вони отримують від таких же в'язнів або дослідним шляхом. Вони починають розуміти універсальну «вавилонську» (за визначенням самого письменника) мову жителів Аушвіцу, інтуїтивно сприймають нову страшну соціальну градацію і намагаються зайняти своє місце в цій ієрархії. Найслабші і не здатні пристосуватися максимум через три місяці у статусі «мусульманина» відправляються в газові камери після селекції або помирають від втоми, голоду й тортур.

<sup>61</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 22.

<sup>62</sup> Там само. С. 23.

<sup>63</sup> Там само. С. 34.

<sup>64</sup> Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 21–22.

<sup>65</sup> Там само. С. 23.

<sup>66</sup> Там само. С. 27–28.

<sup>67</sup> Там само. С. 28.

Процес відродження або повернення до життя, другого народження починається у Прімо лише після визволення з табору, чому присвячені наступні автобіографічні оповіді письменника. Він зізнається, що в Аушвіці отримав-таки священні знання, що без концтабору не став би тим, хто є, не «народився б знову» євреєм і не усвідомив би цінність простого життя, де людина є людиною, вільною, вразливою, страждаючою і перемагаючою, доброю або поганою, але все ж людиною.

## ВИСНОВКИ

Отже, роман Прімо Леві «Чи це людина?» є не лише документальним свідченням про злочини нацизму та досвід перебування в Аушвіці, а і складним художнім текстом, у якому осмислюються фундаментальні питання людського буття, моралі, пам'яті та меж людяності. Голокост постає у творі не як історична подія, локалізована в минулому, а як антропологічний і моральний виклик, що змушує переосмислити усталені уявлення про людину, добро і зло, свободу та відповідальність.

Аналіз роману засвідчив, що одним із ключових способів художнього осмислення табірної досвіду є репрезентація так званої «сірої зони» – особливого морального простору, у якому руйнуються традиційні етичні опозиції. У зображеному Прімо Леві світі концентраційного табору жертва й кат, провинна й невинність, добро і зло нерідко виявляються взаємопов'язаними категоріями, що унеможлиблює однозначні моральні оцінки. Саме тому роман виходить за межі звичайного свідчення про пережите і набуває характеру глибокої рефлексії над природою людини в умовах тотального насильства.

Особливого значення у творі набуває феномен «мусульманина» як граничний вияв дегуманізації особистості. У романі цей образ постає не лише соціальною чи історичною реалією табірної життя, а і символом остаточного руйнування людської суб'єктності. «Мусульманин» втілює той стан, коли людина втрачає здатність чинити опір, приймати рішення та усвідомлювати власне існування. Саме тому цей образ стає одним із найпотужніших художніх узагальнень Голокосту у творчості Прімо Леві.

Не менш важливою для авторської концепції є система антиномій людина/тварина, яка пронизує весь текст роману. Послідовно використовуючи зооморфні образи, порівняння та метафори, письменник демонструє процес цілеспрямованого руйнування людської гідності в концентраційному таборі. Водночас твір переконливо доводить, що людяність не зводиться до фізичного існування чи соціального статусу. Здатність до співчуття, взаємодопомоги, пам'яті, морального вибору та збереження внутрішньої гідності постає у романі як головна ознака людського в людині навіть за умов абсолютного приниження.

Літературознавчий аналіз твору також дозволив виявити в ньому розгалужену систему ініціаційних мотивів. Табірний досвід у романі моделюється як своєрідний ритуал переходу, що включає етапи відокремлення, перебування у лімінальному просторі та подальшого повернення до життя. Проте, на відміну від традиційної ініціації, спрямованої на духовне зростання особистості, у творі Прімо Леві маємо справу з її трагічно деформованим варіантом – антиініціацією, метою якої є не посвята в новий спосіб буття, а руйнування попередньої ідентичності. Водночас саме пережитий досвід Аушвіцу стає для автора джерелом нового знання про людину, її межі та можливості морального вибору.

Таким чином, роман «Чи це людина?» постає багатовимірним художнім текстом, у якому документальна достовірність поєднується з глибоким філософським та антропологічним осмисленням Голокосту. Через образи дегуманізації, феномен «сірої зони», систему антиномій людина/тварина та ініціаційну модель досвіду Прімо Леві створює універсальну притчу про крихкість людської цивілізації та водночас про незнищенність людської гідності. Саме це забезпечує твору не лише історичну, а й значну літературну та гуманістичну цінність, актуальну для сучасного читача.

## АНОТАЦІЯ

У статті здійснено літературознавчий аналіз роману Прімо Леві «Чи це людина?» як одного з найважливіших художньо-документальних свідчень про Голокост. Досліджено особливості репрезентації табірної людини через категорії добра і зла, а також розглянуто феномен «сірої зони», у межах якої руйнуються традиційні морально-етичні опозиції. Особливу увагу приділено образу «мусульманина» як крайньому вияву дегуманізації особистості та символу втрати людської суб'єктності в умовах концентраційного табору. Проаналізовано систему антиномій людина/тварина, що визначає художню концепцію твору та відображає процес поступового руйнування людської гідності під впливом тоталітарного насильства. Виявлено, що важливу роль у структурі роману відіграють ініціаційні мотиви, завдяки яким табірний досвід постає як деформований ритуал переходу або антиініціація. З'ясовано, що через поєднання документальної достовірності, філософської рефлексії та складної системи художніх образів Прімо Леві створює універсальну модель осмислення меж людського існування в екстремальних умовах. Доведено, що роман «Чи це людина?» є не лише свідченням про злочини нацизму, а й вагомим художнім дослідженням природи людини, пам'яті та морального вибору.

## Література

1. Bataille G. La littérature et le mal. Paris : Gallimard, 1957. 218 p.
2. Belpoliti M., Gordon R. The Voice of Memory : Interviews, 1961–1987. / Eds., Trans. Robert Gordon. New York : The New Press, 2001. 305 p.
3. Bettelheim B. Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. № 38. 1943. P. 417–452.
4. Bettelheim B. The Informed Heart. New York : The Free Press, 1960. P. 207.
5. Eliade M. Initiation and the Modern World. The Quest: History and Meaning in Religion. Chicago; London : University of Chicago Press, 1969. P. 112.
6. Eliade M. Initiation. *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 7 / ed. by M. Eliade. New York : Macmillan Publishing Company, 1987. P. 225–231.
7. Eliade M. Rites and Symbols of Initiation: The Mysteries of Birth and Rebirth. New York : Harper & Brothers, 1958. P. 10.
8. Epstein M. N. The Transformative Humanities: A Manifesto. New York and London : Bloomsbury Academic, 2012, 318 pp.
9. Frankl V. E. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon Press, 1959. P. 66.
10. Guadagni A. Prima del grande buio. «Diario dell'Unità». 2–8 aprile 1997. URL: <https://web.archive.org/web/20191119160820/http://www.primolevi.it/Web/English/Contents/Biography/Chronology>.
11. Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today*. 2008. Vol. 29, № 1. P. 103–128.
12. Levi P. The Periodic Table / Translator: Raymond Rosenthal. First American edition. New York : Schocken Books, 1984. 233 p.
13. Rothberg M., Druker J. A Secular Alternative: Primo Levi's Place in American Holocaust Discourse. *Shofar*. 2009. № 28 (1). P. 104–126.
14. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі та мистецтві / пер. з фінськ. Львів : Видавництво Анетти Антоненко; Київ : Ніка-Центр, 2015. 288 с.
15. Леві П. Чи це людина?: роман / переклад з італ. Мар'яни Прокопович. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. 272 с.

## Information about the author:

**Semenets Olha Serhiivna,**

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,  
Associate Professor at the Department of Philology and Translation  
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University  
17, Ioanna Pavla II Street, Kyiv, Ukraine